

KLASSEFORSKELLEN MELLEM GÅRDMÆND OG HUSMÆND I 1870'erne

Af Georg Nørregård.

I ældre tid delte man samfundet i stænder, og hver enkelt stand havde visse lovbestemte rettigheder, således at der i reglen eksisterede klare juridiske grænser mellem samfundsgrupperne. Siden den store franske revolution er denne gamle stænderforskel i stor udstrækning blevet fjernet, og ligheden for loven er blevet gennemført i mange lande. I stedet taler man nu om samfundsklasser og påviser klasseforskelle, og navnlig har marxismen med sine teorier om klassekampen bidraget til at fæste interessen for sociale klassesammenhænge. Opgaven i det følgende bliver at overveje, hvorvidt den gamle danske bondestand i tidernes løb spaltedes i klasser, og hvorledes disse klasser eventuelt stillede sig over for hinanden, om de følte sig henholdsvis som en overklasse og en underklasse, og om de ligefrem bekæmpede hinanden, eller de stadig bevarede en vis fællesfølelse.

En undersøgelse på disse felter støder imidlertid på adskillige vanskeligheder. Det statistiske materiale, som skulle yde den bedste hjælp til belysning af menneskemængdernes forhold, svigter i det givne tilfælde næsten helt. Selve klasseforskellen er så kompliceret, beroende på økonomiske, politiske, konventionelle og ideelle fænomener, at den ikke lader sig måle i tal, og de omveje, man kunne gå for at kaste strejflys over spørgsmålet, er oftest spærrede. De statistiske oplysninger, der foreligger f. eks. om skolevæsenet 1867, om soldaters skrive- og læsefærdighed i 70'erne eller om værnepligtiges højde 1879—88, meddeler intet om forholdene i de forskellige samfundslag, og en ægteskabspolitik, der tager hensyn til erhverv, foreligger først på grundlag af folketællingen 1901¹⁾. Overvejelserne må derfor i stor udstrækning bygge på et mere spredt og et mindre eksakt materiale, som må tolkes med stor forsigtighed²⁾.

Vendes opmærksomheden nu først mod de *økonomiske* forhold, så viser det sig, at i årene omkring 1870 bestod der en stor ulighed i gård-

¹⁾ Statistiske Meddelelser 2. Rk. IX, 5; XII, 5; 3. Rk. IX, 1. og 4. Rk. XVIII, 1.

²⁾ Dette gælder særlig den folkloristiske litteratur, der indeholder utallige skildringer af landsbyliv i det 19. århundrede, men for en stor del først er nedskrevet i det 20. århundrede og derfor lider af de svagheder, som præger alle sent nedskrevne beretninger.

mænds og husmænds levikår. Gårdmændene sad som ejere eller arvefæstere på deres gårde, omgivet af familie, karle og piger, som oftest sikret et låleligt godt udkomme af deres bedrift og forholdsvi uafhængige af deres omgivelser. Den tid, da de måtte slide for herremændene og bøje ryg under ridefogedens pisk, var forbi. De var frie mænd med fuld rådighed over deres person og deres ejendom. Husmændene derimod var i mange tilfælde afhængige. Modsat senere var huslodderne ofte så dårligt dyrkede, at de ikke kunne leve af dem. Husmandsjord regnedes dengang for den dårligst kultiverede agerjord i landet. Mange husmænd måtte derfor skaffe sig udkommet ved at arbejde for andre. De måtte gå ud som daglejere hos herremænd eller gårdmænd, og deres stilling blev sammenlignet med gårdmændenes som arbejdnernes i forhold til arbejdsgivernes.

Dette indebar imidlertid ikke det samme som senere. I nutiden er arbejdsforholdet almindeligvis rent forretningsmæssigt. Arbejderen får det og det pengebeløb for så og så mange timers arbejde eller på akkord for en nærmere fastsat mængde udført arbejde, og dermed er parterne færdige med hinanden.

Sådan var det ikke i ældre tid. Da herskede det såkaldte patriarkalske system, der medførte, at arbejdsgiveren i langt højere grad tog sig af sin arbejder. Han behøvede måske ikke at give ham så høj en løn; men det var til gengæld hans moralske pligt at drage omsorg for, at arbejderen ikke kom til at lide nød. Han hjalp ham derfor i sygdomstilfælde, og han stod ham bi med råd og dåd i vanskelige situationer. Til gengæld havde han krav på, at arbejderen helt og fuldt varetog hans interesse. På denne måde blev der mere fællesskab mellem parterne. Den ene blev interesseret i den andens velfærd, og arbejdsforholdet fik som regel en varigere og fortroligere karakter.

På baggrund af folkeformerelsen og de tekniske fremskridt var der imidlertid omkring 1870 ved at gå skred i denne ordning, og nye tider med andre begreber begyndte at gøre sig gældende. Endnu var dette dog kun i sin første begyndelse. Det var først i 80'erne, forandringen rigtig tog fart, og først da kulminerede klagerne over den usikkerhed, som blev følgen. Den uro, der var blandt arbejderne i begyndelsen af 70'erne, fik næppe nogen stor indflydelse på den traditionelle levevis på landet.

Der var sikkert nok nogen forskel på husmændenes stilling alt efter, om de arbejdede for herremænd eller for gårdmænd; det ser ud til, at herregårdshusmændene var nok så godt stillet som de husmænd, der arbejdede på bondegårde. I nærværende forbindelse er det forholdene mellem gårdmændene og deres husmænd, der især påkalder interesse.

Til folkeholdet på en bondegård hørte i reglen en husmand. Undertiden arbejdede han der året rundt, omtrent som en af gårdens karle. Undertiden deltog han kun i en del af arbejdet som høst og tærskning.

to arbejder, der før meje- og tærskemaskinernes tid krævede mange mænds indsats.

Hvad bonden ydede husmanden som godtgørelse for hans arbejde, var af en sammensat karakter. Da husmanden så at sige aldrig var ejer af en hest, måtte bonden låne ham karl og hest til at pløje hans huslod og udføre hans kørsler; den slags blev i reglen udført som søndagsarbejde. Dernæst havde husmanden en række rettigheder, forskellige fra sogn til sogn, fra gård til gård. Han fik måske lov at sende en ko eller et par får til græsning på bondens jord mellem gårdens øvrige besætning. Undertiden fik han i stedet mælk og uld. På sine steder blev der sat et stykke hør til ham. På tilsvarende måde fik karle og piger en væsentlig del af deres løn. Om sommeren skar husmanden ofte tørv til hælvten i bondens mose, d. v. s. han delte udbyttet ligeligt med gårdmanden. Om vinteren tærskede han på gården mod at få en del af kornet, i reglen en tyvendedel eller lidt mindre. Endelig fik han undertiden et stykke flæsk, en pølse eller et stykke tøj.

Til gengæld for pløjningen måtte husmanden vederlagsfrit hjælpe bonden i høsten, f. eks. 30 dage. På steder måtte også hans kone gøre nogle dages høstarbejde, og altid skulle husmandsfolkene, når der blev pløjet eller kørt for dem, sørge for at beværte pløje- eller køremanden godt.

Når så stor en del af arbejdet blev betalt med naturalier, blev penge-lønnens størrelse ikke så afgørende. Daglønnen varierede stærkt fra egn til egn; de fleste steder lå den nok omkring 1870 på ca. 2 mk. og kosten; men den steg fra slutningen af 60'erne til midt i 70'erne. Stedvis blev der kun givet pengeløn for et meget ringe antal dage; fra Nordfyn og Midtjylland klagedes der i 1871 over, at husmandsarbejdet til gengæld for pløjning og kørsel havde udartet sig til et rent vilkårligt hoveri, så husmanden skulle møde, når bonden kaldte, op til 60—90 dage om året, og det netop på tider, da daglejen var højst³⁾.

Disse arbejdsforhold frembød dog også adskillige træk, der modvirkede standsadskillelsen. Når tyende eller husmand lønnedes med et kreatur eller et stykke hør, fik de samme interesse i vejrlig og bedrift som husbonden. Der var i de tider ikke den tilbøjelighed hos arbejdskraften til at flytte som senere. Når husbond og hans folk gennem mangeårigt samliv lærte hinanden at kende, opstod der mere personlig medfølelse og gensidig interesse. I hverdagslivet arbejdede de side om side i stald og mark. Husbonden havde ikke så mange møder, generalforsamlinger eller dyrskuer at løbe til som nu og ikke så mange regnskaber at føre. Fra barnsben færdedes husmandsbørn og gårdmandsbørn mellem hinanden. I skolen sad de på samme bænk. I de fleste egne kom de også

³⁾ Ugeskrift for Landmænd 1871, II, 506, 586; et eks. på lavere vurdering af dagetallet smst. 1872, I, 184.

ud at tjene under lige forhold, dog med den forskel, at husmandsbørn i reglen kom ud i en langt yngre alder, gerne i 8—10 års alderen, som vogterdreng og kreaturpassere. Folkemindeforskeren H. F. Feilberg lagde stor vægt på tyendets ligelige stilling: »Gårdmandsbørn tager tjeneste ligesom andre, mindre velstillede folks, og i den daglige omgang her ude [i Vestjylland] synes det sociale spørgsmål lidet fremtrædende. Husbonden spiser ved samme bord og af samme fad som hans tjenestefolk og deltager med dem i alle årets forskellige arbejder«⁴⁾.

Velstanden var dog meget forskellig i gårdmands- og husmandshjem. Gårdmændenes økonomiske stilling var blevet overordentlig forbedret i de foregående årtier. Bedre dyrkningsmetoder var indført. Man var begyndt at mergle og dræne markerne. Kornsorter og kreaturracer forbedledes. Afgørende blev de høje priser på korn, der var den vigtigste salgsartikel, før landbruget blev omlagt til smør- og flæskeproduktion. Bønderne fik derved penge mellem hænderne, så de havde råd til at skaffe sig velbyggede gårde og gode klæder, idet de gik over til at følge den almindelige vesteuropæiske mode i klædedragten. En husmand udtrykte det: »Hvis de høje kornpriser bliver ved, vil det ikke vare længe, før alle bønder kører i lukket vogn«. Man vurderede folk efter køretøjet.

Der gives ingen statistiske oplysninger om, hvor store gårdmændenes indtægter var; men det siger en hel del, at salgspriserne for gårde pr. tønde hartkorn steg fra et gennemsnit af 4578 kr. i 1860—69 til et gennemsnit af 5845 kr. i 1870—74 og 7259 kr. i 1875—79⁵⁾.

Husmændenes kår var ikke gået tilsvarende frem. Mange af dem hutlede sig igennem. Deres antal var i den nærmest foregående tid steget ganske stærkt. Antallet af bondegårde på 1—12 tdr. hartkorn steg fra 70.151 i 1860 kun til 72.194 i 1873 og 72.965 i 1885. Antallet af huse i landdistrikterne med eller uden jord voksede derimod fra 139.286 i 1860 til 165.264 i 1873 og 188.426 i 1885⁶⁾.

Ganske vist optrådte langt fra alle husmænd som daglejere. Nogle drev håndværk, og ejerne af de større husmandsbrug klarede sig med udbyttet af deres egen avling. Tidens landøkonomiske bestræbelser gik netop for en del ud på at lære husmænd at dyrke deres jord så godt, at nogle flere kunne leve alene af jordlodden. Man ønskede ikke, at arbejdsmarkedet skulle blive alt for overfyldt. Stedvis fandtes også bierhverv,

⁴⁾ H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv, I, 1889, 127—28; jfr. Jens Olsen: Fra Sydsjælland, 1914, 19.

⁵⁾ Statistiske Meddelelser 3. Rk. X, 1. H., 53 og 60.

⁶⁾ Statistiske Meddelelser 4. Rk. XXIV, 2. H., 88—89; antallet af husmænd med jord lader sig ikke udlede med nogen sikkerhed af folketællingerne, jfr. uddrag af tællingerne i Bidrag til Arbejderklassens og Arbejderspørgsmaalets Historie i Danmark 1864—1900, red. af Povl Engelstoft og Hans Jensen, 1931, 198; Indenrigsministeriets undersøgelse 1872 opgjorde antallet af husmænd og indsiddere til 101.832 (Oplysninger om Arbejdernes økonomiske Vilkaar i Kongeriget Danmark 1872, udg. af Indenrigsministeriet 1874).

der hjælp over vanskelighederne. Således i træskomagerregnen i Midtjylland. Ved indenrigsministeriets undersøgelse over arbejdskår 1872 oplyste således Gern-Skanderup sogneråd, at kommunen havde 27 husmænd med under 2 skp. hartkorn. Af dem levede 17 alene af deres egen bedrift, og kun 10 søgte bierhverv som daglejere⁷⁾. Dette var imidlertid undtagelsen. I de fleste sogne gik størstedelen af husmændene på arbejde.

Særlig for dem, der ikke havde fast arbejde, kunne det være vanskeligt at klare sig med den ringe dagløn. Husmændenes fortjeneste ved dagleje angives for hele landet 1871 til 340 kr. om året, 1872 til 372 kr.⁸⁾. For Sjælland blev årsfortjenesten 1875 udregnet til 403 kr., og på Hovedegnen 1880 til 391 kr.⁹⁾. I hvert fald foregik der en vis stigning i tiårets løb; men lønforskellen fra egn til egn var ikke ringe. De øvrige indkomster er vanskelige at beregne. Dyrkningen af jordlodden gav i mange tilfælde slet intet overskud. Således hedder det: »Det korn, han [husmanden] kan sælge, er næppe tilstrækkeligt til at betale afgifter og skatter. Til at fodre nogen sæd op på koen er der ikke råd; den bliver ofte kun sultefodret; derfor er gødningen mager og smørudbyttet kun ringe¹⁰⁾. Hvor konen kunne gå på arbejde, opnåede hun måske en årsfortjeneste på 20—40 rdlr.¹¹⁾; men nytten heraf var begrænset, og en pessimist skriver herom: »Pengeudbyttet bliver større; men det forslår dårligere; thi hjemmet forsømmes, børnene ligeledes; konen bliver svinsk og uordentlig, tit fordrukken; hele familien lever af tør mad, og børnene bliver kirtelsyge¹²⁾».

Det er givet, at lønstigningen ikke fulgte med stigningen i leveomkostningerne. Allerede i slutningen af 60'erne ymtes der om, at landarbejdernes kår var i tilbagegang¹³⁾, og en undersøgelse, som blev foranstaltet af nationaløkonomen V. Falbe Hansen, gav til resultat, at arbejdslønnen i de danske provinser var så lav, at arbejdsmanden kun i Københavns amt kunne forsørge kone og børn derpå, og det, selv om han havde fast arbejde året rundt, hvilket beregnedes til 330 arbejdsdage¹⁴⁾. Dette skal dog formentlig forstås derhen, at kun i Københavns amt var pengeøkonomien gennemført, og i alle de øvrige amter blev en vis udligning opnået ved naturalieydelse, som husmændene i ganske stort mål modtog.

Et og andet vidnede imidlertid om, at det stedvis truede med nød¹⁵⁾,

⁷⁾ Offentlige Arbejder-Journaler 1873, 29 b, Rigsarkivet.

⁸⁾ Ugeskrift for Landvæsen 1872, I, 141—56; Oplysninger om Arbejdernes økonomiske Vilkaar, 1874.

⁹⁾ Arbejderbladet, red. af P. F. Lunde, 8/1 og 20/12 1876; Th. Sørensen: Markarbejdernes Vilkaar i jyske Hedeamter [1881], 88.

¹⁰⁾ Ugeskrift for Landmænd 1871, II, 585—86.

¹¹⁾ Oplysninger om Arbejdernes økonomiske Vilkaar, 1874, s. XVI.

¹²⁾ Indsender fra Hedeboegnen på Sjælland, Ugeskrift for Landvæsen 1871, II, 493.

¹³⁾ Dansk Folketidende 1869, 110.

¹⁴⁾ Ugeskrift for Landvæsen 1872, I, 148.

¹⁵⁾ Udtalt af indsender fra Fredericiaegnen, Ugeskrift for Landvæsen 1871, II, 561.

og når statistikken viste, at selvmord var forholdsvis halvtredie gang så hyppige blandt husmænd som blandt gårdmænd¹⁶⁾, kan det kun tages som bevis for husmændenes vanskeligere stilling.

Over for nød viste man fra gammel tid stor hjælpsomhed inden for de enkelte kommuner. Det var almindeligt, at de fattige og deres børn gik rundt og tiggede, og de fik noget så at sige ved hver gård. For småfolk blev tiggeri ikke betragtet som særlig nedværdigende; hvis forhenværende gårdfolk måtte tigge, blev det derimod betragtet som en stor skam. H. F. Feilberg siger, at den trængende ikke behøvede at bede om hjælpen¹⁷⁾; men sådan var det ikke i alle egne, efter hvad de gamle fortællere beretter om tiggeriet. Fra Fyn hedder det, at der kun var få på fattigvæsenet; men forklaringen var den, at når man alligevel skulle forsørge folk, gjorde man det hellere frivilligt, og de fattige gjorde også, hvad de kunne, for at undgå at komme på sognet¹⁸⁾. Alle vegne klagede man dog over de voksende fattigudgifter.

Når vinteren blev for streng, skød man korn sammen til uddeling blandt de fattige. Dette skete således 1872 i Lindelse sogn på Langeland, og samme år uddelte man i Gudme sogn 300—350 pd. brød til småfolk uden for fattigvæsenet; i Stillinge oprettedes en hjælpeforening, der straks gik i gang med en indsamling for at dække den store trang. I Højby og Lumby på Fyn garanterede gårdmændene sognets landarbejdere beskæftigelse vinteren igennem, men karakteristisk nok for sogneegoismen kun for dem, der havde boet i sognet i 5 år, så de havde ret til at få fattighjælp på sognekassens bekostning¹⁹⁾.

Set på denne baggrund bliver det forståeligt, at samtiden med så stor iver stiftede foreninger til forbedring af husmandskår, at man ved præmiering søgte at lokke husmænd til at dyrke deres jord bedre, at man gerne støttede syge- og alderdomskasser for arbejderklassen, og at man til enhver tid prædikede sparsommelighed for småfolk. Selv i kredse, hvor man ikke anså husmændenes stilling for så slet, måtte man indrømme, at en lønforhøjelse var påkrævet. Således ved et møde i julen 1871 på Hindholm højskole. Denne skoles forstander, Chr. Nielsen, hørte netop til dem, der afviste sortmaleriet af arbejdernes kår²⁰⁾; men mødet vedtog alligevel, at man skulle virke ikke blot for fremme af opsparingen og den bedre dyrkning af huslodderne, men også for, at lønnen blev forhøjet, og der udfoldede sig ved denne lejlighed en ganske tidstypisk drøftelse af landarbejderspørgsmålet²¹⁾.

¹⁶⁾ Statistiske Meddelelser 3. Rk. X, 2.

¹⁷⁾ H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv, I, 1889, 199.

¹⁸⁾ Anders Christensen: Fynske Bønders Liv i forrige Aarhundredes Midte, Odense 1908, 44.

¹⁹⁾ Sorø Amtstidende 2/1, 10/1, 10/1 og 2/4 1872.

²⁰⁾ Således hans Foredrag: For Arbejdere og Arbeidsgivere, Ringsted 1873. Særtr. af »Hindholm«.

²¹⁾ Sorø Amtstidende 2/1 og 10/1 1872; Dansk Folketidende 1872, 4.

Hovedindtrykket bliver, at i økonomisk henseende var der en meget betydelig forskel mellem gårdmænd og husmænd i 1870'erne. De høje kornpriser gav bønderne mulighed for at blive velhavende, medens husmænd, der ikke kunne leve af deres egen jord, ved at gå på dagleje knap kunne tjene til føden til sig selv og deres familie. Nogen mulighed for at lægge penge op, hvorved de kunne bane sig vej over i andre samfundsklasser, havde de normalt ikke på dette tidspunkt. De var derfor ganske afhængige af deres arbejdsgivere, og hvis de satte sig op mod sognets gårdmænd, risikerede de at blive udleveret til den yderste fattigdom og til fattigvæsenet. Flyttede de til et andet sogn, måtte de regne med, at de fra begyndelsen ville møde kulde og modvilje af frygt for, at de siden skulle falde sognet til byrde, og chancerne ved at bryde helt af og drage til købstaden eller til København var endnu kun små, så længe den industrielle udvikling ikke havde taget fart. Kun de dristigste vovede endnu at udvandre og forsøge lykken i den nye verden hinsides Atlanterhavet.

Anderledes tegner forholdene sig, når man betragter den immaterielle side af landboernes tilværelse. Opmærksomheden samler sig her om *oplysningen*, idet der nogle år forud havde rejst sig en bevægelse i akademiske og borgerligt dannede kredse for udbredelse af oplysning blandt arbejdere og landboere.

Det var almindeligt i tiden at høre klager over mangel på oplysning og interesserthed hos bondestanden. Man tænkte herved i lige grad på gårdmænd og husmænd. Deres børn gik jo i samme skole, og stort set måtte man gå ud fra, at oplysningen i gård og hus på landet var lige slet. Man mente, at landboerne nærede alt for stor mistro til andre i samfundet og savnede forståelse af kundskabers værdi. Sådanne klager kom f. eks. frem ved en række møder, som en højskoleforstander og en lærer holdt i Nordjylland ved juletid 1871²²⁾.

Man kan i denne forbindelse ikke helt frigøre sig fra den tanke, at højskolefolk for at hverve elever medvirkede til at udbrede den tro, at bondestanden var fordummet og snæversynet. Man kan heller ikke se bort fra, at den ringe mening om almuens kundskaber faldt godt i tråd med den nationalliberale indbildskhed og den udbredte mereværdsfølelse i byerne. Alligevel kan man ikke afvise påstanden om landboernes indskrænkethed blot som et reklamefif eller som udslag af en lærers foragt for sine uvidende elever. H. F. Feilberg mente, at det var rigtigt, at bondestanden var snæversynet og hildet i standsfordomme, og at den havde en materialistisk indstilling: »Man siger om jyden, at han er på-

²²⁾ Aalborg Stiftstidende 9/1 1872.

holdende og lægger ham det ord i munden som leveregel over alle: Du skal elske dine specier af dit ganske hjerte og dine stude som dig selv«. Feilberg forklarede mangelen på oplysning som især en mangel på historisk oplysning, »navnlig om den nærmest forudgående tid, i hvilken der findes forudsætninger for det allermeste af, hvad der lever og røre sig blandt os. Denne mangel findes aldeles utvivlsomt. Almueskolen byder kun lidt og vil vanskeligt under dens nuværende ordning kunne give synderlig mere; dog synes denne kundskab et uundgåeligt krav for et frit folk, der selv skal råde for statsstyrelsen«²³). En senere tid har kaldt dette for kravet om medborgerkundskab. Højskolefolk lagde jo netop vægten i undervisningen over på de historiske fag.

Landbostandens snæversynede mistroiskhed viste sig som bekendt bl. a. i den uvilje mod at yde offentlig støtte til kulturelle formål, som Højrepartiet så ofte fik lejlighed til at bebrejde Venstrepartiet. Mistroen fandtes imidlertid mere udbredt blandt gårdmændene end blandt husmændene. Den selvbevidste gårdmand var mere tilbøjelig til at stille sig afvisende over for dem, der kom og ville belære ham, end husmanden, der på forhånd var vænnet til at indrette sig efter andres meninger. Forfatteren Anton Nielsen skrev i sin interessante karakteristik »Den danske Bonde« 1887: »Når talen er om nogen åndelig bevægelse eller opvækkelse på en egn, da er husmanden i almindelighed med førend gårdmanden, der i sin behagelige velstand ikke føler så stor trang dertil«.

Årsagen til denne forskel mellem indstillingen hos gårdmænd og husmænd lå bl. a. i de forskellige vilkår, der blev budt gårdmandsbørn og husmandsbørn under opvæksten. Når den fattige husmand måtte sende sine børn ud at tjene i en meget ung alder, kunne det vel blive til skade for børnene, men også i visse henseender til gavn. Bøderne for skoleforsømmelser var så små, at gårdmændene var tilbøjelige til at holde tjene-stedrengene hjemme fra skolen, og deres skolekunderskaber undgik ikke at tage skade deraf; men ved at komme tidligt væk fra forældrenes beskyttende omsorg blev husmandsbørnene mere verdenserfarne, mere drevne til at sno sig mellem mennesker. Anton Nielsen klager over, at det i visse egne var skik, at gårdmandsbørn aldrig kom ud at tjene, men giftede sig og blev hjemfarne uden at have set sig om; forfatteren ivrede kraftigt herimod og regnede det for et stort held, at husmænd ikke havde råd til sligt²⁴).

At gårdmændene således blev hjemmefødninge modvirkedes i nogen udstrækning ved, at deres børn ofte kom på højskole, medens husmandsbørn kun i undtagelsestilfælde havde råd til en sådan ekstrauddannelse²⁵). Efterhånden som jernbanerne blev udbredte, gav gårdmændenes

²³) H. F. Feilberg: Dansk Bondeliv, I, 1889, 128 og 132.

²⁴) Anton Nielsen: Den danske Bonde, Odense 1887, 50.

²⁵) Rigsdagstidende 1870—71, Folketinget, 806.

velstand dem også mulighed for at udvide deres horisont ved rejser. Ligeledes fik de tidligere råd til at holde avis og købe bøger. Skolelærerlitteraturen, der netop blomstrede i 70'erne, skildrede almuen liv og var skrevet for almuen efter dens særlige læseevne og interessekreds. Så vidt det kan ses, benyttede man sig dog foreløbig ikke i stor udstrækning hverken af rejserne eller læsningen. Det blev vistnok senere generationer, der drog fordel af disse fremskridt.

De oplysningsbestræbelser, der udefra blev rettet mod landalmuen, førte, når bortses fra højskolen, næppe til store forbedringer. 1877—80 drøftede rigsdagen gentagne gange gennemførelsen af en ny skolelov for kommunerne uden for København; loven mødte også velvilje i landstinget, men blev ikke færdigbehandlet i folketinget. Derimod blev der nok i årenes løb udbredt nogen landbrugsteknisk kundskab såvel blandt gårdmænd som blandt husmænd. Digteren Mads Hansen udgav således i 1873 »Husmandsbogen« og i 1877 »Gaardmandsbogen« med nyttige oplysninger om landbrug og kvægavl samt vejledning i fritidsbeskæftigelse, hjemliv og folkedannelse. Begge disse skrifter kom i nyt oplag og skal have fået stor betydning. En »Vejledning for Husmænd« blev også udgivet 1875 af forstanderen for Lumby højere landboskole K. Frantzen.

Respekten for boglig syssel var vistnok størst i Jylland; men til gengæld havde øboerne nok rigere lejlighed til at høre det levende ord. I tidens løb tog oplysningen meget af særpræget bort fra den gamle danske bondekultur, den, der havde haft sit tilhold i bondegårdene, og som husmændene ikke altid havde haft råd til at følge. Den moderne oplysning kom i nogenlunde ens mål til gård og til hus. De fordele, som velstanden kunne skaffe gårdfolkene, blev opvejet af husfolkenes større modtagelighed og videbegærlighed og af de erfaringer, livet påtvang dem, og hvad dannelse angik, var der ingen væsentlig forskel mellem gårdmænd og husmænd.

Ligestillingen i oplysning blev ikke fulgt af en ligestilling i *moral*. På dette felt blev husmændene de mindreværdige.

Forklaringen herpå er ligetil. Jo mere et menneske løsriver sig fra sin basis og skal forsøge livets muligheder på et fremmed sted, jo mindre kendskab har det til de forhold, det skal leve under, til risiko og fristelser, som er forbundet dermed. Følgen er, at det lettere kommer til ulykke. En husmandsdatter i en fremmed gård havde sværere ved at vogte sin uskyld end en gårdmandsdatter under forældrenes beskyttelse. Dertil kom, at rapseri selvfølgelig var en større fristelse for fattigmands barn end for rig mands.

Husmandsbørn kom således lettere til at begå fejltrin, til at forbryde sig mod den konventionelle moral. Resultatet var, at de forholdsvist oftere

pådrog sig samfundets foragt, således at de fik vanskeligere ved at begå sig. Dette påvirkede hele husmandsstandens anseelse, og det at være fattigmand var lige ved at føre til, at man på forhånd blev betragtet som et væsen af en lavere moralsk beskaffenhed.

Ifølge datidens opfattelse skete brud på moralen kun med synderens vilje; og fordømmelsen var da lige for hånden. »Underlig hårdhjertet kunne man være i sin omtale af de fattige«, siger folkemindeforskeren F. L. Grundtvig, »man var jo på forhånd tilbøjelig til at tilskrive dem selv deres fattigdom: de tænker ikke på den dag i morgen; men så snart de har fået skrutten fuld, så synger de!²⁶⁾. En anden skildrer af gamle tiders bondeliv, Ingvor Ingvorsen, fortæller, hvorledes han blev vred, engang han red til Terslev med den »store almisse« til de fattige: de begyndte nemlig at spise straks, og de tog lige saa tykt et lag smør som brød; »det var ikke sådan, jeg fik det, når mor smurte mad«²⁷⁾.

De riges domfældelse over de fattige kunne ofte være begrundet. En statistik over drikfældighed fra 1882 viser, at i tiåret 1871—80 blev af 64.248 fattiglemmer de 19.333 indlagt på fattiggårdene på grund af drik²⁸⁾. Dette lader sig ikke bortforklare; det undskylder i nogen udstrækning de riges farisæisme, men i sin selvretfærdighed var man tilbøjelig til at glemme, at fattigdom kunne være uforskyldt, fremkaldt af ulykke eller sygdom, og meningerne om den fattige groede da fast, ensrettede og uretfærdige.

Hvad husmænd tænkte om gårdmændene gav sig ikke så ofte udtryk på en sådan måde, at det er overleveret til eftertiden. Oftest nærede husmanden vel i sit stille sind en blanding af frygt for ikke at være gårdmanden tilpas og en taknemmelighed for det brød, han nød hos bonden, i visse tilfælde måske med en tilsætning af stum bitterhed. Enkelte steder kunne han i kraft af større klogskab få betydelig indflydelse på sin bonde. Et sted nød en tækkemand stor gæstfrihed i en gård, fordi han i sin tid havde ordnet frieriet mellem manden og konen²⁹⁾.

Lejlighedsvis findes også vidnesbyrd om, at husbond og husmand forhandlede helt på lige fod med hinanden³⁰⁾.

Almindeligvis fik man dog et overvældende indtryk af, hvor lidt en husmand blev regnet for i andre samfundsgrupper. Det er karakteristisk, når den folkloristiske litteratur ofte omtaler husmænd under tyende, og det er lige så karakteristisk, når det anføres, at det blev betragtet som den mest ubetingede ringeagt, man kunne vise en fremmed gæst, dersom man lod ham sove i et karlekammer³¹⁾. I en folkemindeskildring

²⁶⁾ F. L. Grundtvig: Livet i Klokkergaarden, 1908, 285.

²⁷⁾ Henrik Ussing: Ingvor Ingvorsens Fortællinger om gammelt sjællandsk Bondeliv, 1918, 123.

²⁸⁾ Statistiske Meddelelser 3. Rk. IV, 6. H., 278.

²⁹⁾ Marie Christophersen: Fra Hedeboegnen, ved Henr. Ussing, 1923, 126.

³⁰⁾ Jens Olsen: Fra Sydsjælland, 1914, 60.

³¹⁾ Social-Demokraten 2/12 1874.

fra Vestsjælland omtales det, at en husmand med 6 tdr. land ikke kunne være bekendt at køre i en ny vogn; den slags luksus var der på egnen forbeholdt gårdmænd³²).

Af sådanne småtræk omtales mange. Rent ubevidst røber skildringen så ofte tankegangen. Nogen udligning af klasseforskellen fandt endnu ikke sted. Tværtimod uddybedes den stadig. På de lidt større bondegårde var man mange steder i efterligning af herregårdsforhold begyndt at indrette folkestuer, hvor tjenestekarle og daglejere kunne spise, medens gårdmanden og hans familie spiste for sig i de bedre udstyrede gemakker. Mange røster i samtiden hævdede sig mod denne praksis som et brud på de lighedsprincipper, de mere demokratisk rettede folkeførere ønskede gennemført. En samtidig forfatter udtalte i øvrigt direkte, at klasseforskellen var stigende. »Forhen var forskellen mellem gårdmænd, husmænd og indsiddere meget ringe«, skrev han, »men nu, da gårdmændene ved forholdenes tvingende magt er trådt så langt frem, står husmænd og indsiddere tilbage som de egentlige arbejdere på landet, og der gøres med hensyn til disse to [sidstnævnte] klasser ikke stor forskel; det vil sige, de står omtrent lige lavt i dannelse og kundskaber«³³). Der antydes her en yderligere klassesdeling, hvortil kan føjes afstanden mellem de husmænd, der kun havde hus med have, og de husmænd, der desuden havde markjord. Disse forskelle gav sig ikke ellers udtryk. I en tid, hvor husmandsjorden blev så dårligt dyrket, betød de næppe stort; i virkeligheden var der flydende overgange mellem de jordløse indsiddere, de jordejende daglejere og de husmænd, der havde så megen jord, at de helt kunne ernære sig deraf. Flertallet var formentlig de husmænd, der vel havde jord, men ikke så megen jord, at de kunne leve deraf, og derfor måtte gå på dagleje. Det var mellem dem og gårdmændene, den mest typiske klasseforskel kom til udvikling.

Endnu står det tilbage at iagttage denne klasseforskels betydning i det *politiske* liv.

Partidelingen i dansk politik var i årene lige efter 1870 let overskuelig. Regeringen bestod af godsejere og nationalliberale, der fra nu af forenedes i et Højreparti. De øvrige partier samledes i det forenede Venstre, som ved folketingsvalget 1872 viste sig at have flertal, men ikke kom til at danne ministerium. Venstrepartiets kerne bestod af gårdmænd, hvis politiske sans navnlig var blevet vakt ved I. A. Hansens og Bondevennepartiets virksomhed. Husmændenes stilling var derimod uklar. Endnu

³²) Karoline Graves: Ved Halleby Aa, 1921, 124.

³³) Fr. Wendt: Om Husmandens Stilling som Arbejder paa Landet og om Dyrkning af Husmandslokker, 1871, 12.

havde de gjort sig lidet gældende i offentlige forhold. På forhånd skulle man vente, at Venstre havde lettest ved at få dem i tale. Gårdmændene stod dem jo dog nærmere end herremændene og byboerne. Venstre lagde sig da også i selen for at få deres stemmer.

Udtryk for disse bestræbelser blev især Bergs forslag til lov om udvidelse af valgretten til sogneråd og amtsråd i rigsdagssamlingen 1870—71, gentaget de to følgende år uden held. Kommunestyrelsen på landet var nylig ordnet ved loven af 6. juli 1867; men for valgrettens vedkommende gjaldt endnu bestemmelserne fra loven af 22. marts 1855. Efter denne lov blev den større halvdel af sognerådet valgt af den højstbeskattede femtedel af skatteyderne, den mindre halvdel af alle skatteydere. Til amtsrådet valgtes den mindre halvdel af så mange højstbeskattede mænd i amtet, som dette havde kommuner, og den større halvdel valgtes af repræsentanter for sognerådene, en for hvert. Denne ordning sikrede gårdmændene hovedindflydelsen i sognerådene, og det var efter Bergs påstand fuldstændig mod grundtanken i forfatningen: »Hartkornsindet«, udtalte han, »eller som man hellere må sige ulighedssindet, den betragtning nemlig, at dygtighed og interesse for det offentlige vel er knyttet fornemmelig til pengepungen, kan kun styrkes ved de nugældende bestemmelser«. »Det er en hartkornsbetragtning, det er den indbildning, der går igennem deres foredrag, at herrer, der ved arv — måske aldeles uforskyldt — er kommet i besiddelse af et fjerdingkar hartkorn mere end andre, derfor er ædlere, dygtigere, mere retskafne og mere interesserede i hele samfundets udvikling end andre, der ikke har været så heldige«³⁴).

Bergs forslag gik ud på, at man skulle indføre almindelig og lige valgret for alle, der var valgbare til folketinget. Som det fremgik af diskussionen i folketinget, troede Venstre ikke, en sådan bestemmelse ville føre til, at der kom særlig mange husmænd ind i sognerådene; de kommunale tillidshverv var jo ulønnede, så småfolk havde ikke råd til at påtage sig dem. Man ventede derimod, at ordningen ville blive til gavn for gårdmændene, og man henviste til, at folketinget jo dog ikke blev oversvømmet af husmænd, selv om de havde stemmeret ved valg af tingets medlemmer³⁵). En landstingsmand sagde bagefter rent ud, at gårdmændene ikke regnede med, at husmændene ville forlange del i regeringen³⁶).

På vælgermøderne fremhævede Venstre bestandigt, at det gode gamle forhold mellem gårdmænd og husmænd endelig måtte vedligeholdes, for at man kunne komme til at stå stærkt over for Højre. Gårdmændene måtte bevare tilliden hos de små; gårdfolk og husfolk havde jo fælles

³⁴) Rigsdagstidende 1870—71, Folketinget, 127 og 779.

³⁵) Rigsdagstidende 1870—71, Folketinget, 780—81; Tillæg B: 1019; jfr. Dansk Folketidende 1871, 187, og pjecen: Hvor vidt ere vi naaede? anmeldt i samme blad 1874, 98.

³⁶) Dansk Folketidende 1877. 112.

interesser³⁷). I rigsdagen blev det endog sagt, at der ingen modsætning var mellem dem³⁸). Ifølge de fremsatte udtalelser ønskede Venstre at »lette den arbejdende klasses kår, hæve den i åndelig henseende, styrke dens selvfølelse ved at give den ligestilling, både efter loven og i gerningen«, og videre hed det: »Lad os overhovedet i det private såvel som i det offentlige liv med alvor og redbonhed søge at indhente det meget, som fortiden har forsømt i denne retning«³⁹).

Højres indvendinger mod det Berg'ske lovforslag samlede sig især om det punkt, at husmændene ikke udnyttede den valgret, de allerede havde, til at sætte deres egne ind som repræsentanter i rigsdagen og sognerådene; man påstod, de havde vist »en mageløs ligegyldighed i den henseende«. Venstre tilbageviste denne indvending med den påstand, at husmændene virkelig tog ivrig del i sognerådsvalgene. Endvidere var det Højres ønske, at man burde lade dem, der betalte de fleste skatter, få den væsentlige indflydelse på pengenes anvendelse, og man udtalte endog en almindelig tvivl om småfolks evne til at styre⁴⁰). Højre søgte således ikke at vinde husmændene for sig ved gode ord.

Af de motiver, der fra Venstres side blev anført til gunst for Bergs forslag, var der et, som havde særlig kraft og blev anvendt gang efter gang; det gik ud på, at man ved en valgretsudvidelse som den, man bragte i forslag, ville dæmme op mod socialismen, så at man ikke fik, hvad Berg kaldte »det røde spøgelse« ind i landet⁴¹). Venstres frygt var ikke ugrundet. Socialisterne tilsigtede i spørgsmålet om forholdet mellem gårdmænd og husmænd nøjagtig det modsatte af, hvad det forenede Venstre arbejdede for; de betragtede de to grupper af landboere som henholdsvis arbejdsgivere og arbejdere og ville på det grundlag drive en kile ind mellem dem. Deres organ »Socialisten« skildrede landarbejdernes kår i de mørkeste farver: »Danmarks over 100.000 husmænd og inderster vil snart af sult og nød blive tvunget til med magt at fordre det brød, hvorom de nu så tit forgæves med tårer har tryglet gårdmændene«. Og dernæst påstår bladet, at de fleste gårdmænd behandler husmændene med foragt og ligegyldighed. »Når landarbejderen ikke gør strejke, så er det ikke, fordi han har det bedre end sine kammerater i købstæderne; men fordi det på landet er vanskeligere at opnå den fornødne enighed«. Ganske særligt rakker bladet bønderne til: »Godsejerne er i disse punkter en del mere humane end bonden, idet der på de større gårde er en bestemt arbejdstid og en lidt højere dagløn«⁴²).

³⁷) Dansk Folketidende 1871, 150; 1872, 91, 122 og 134; 1875, 8 og 99; 1876, 178.

³⁸) Rigsdagstidende 1870—71, Folketinget, 743.

³⁹) Sorø Amtstidende 9/1 1873.

⁴⁰) Rigsdagstidende 1870—71, Folketinget, 733—34 og 746; Tillæg B, 1021—22.

⁴¹) Dansk Folketidende 1871, 142 og 187; 1872, 134 og 153; 1873, 167.

⁴²) Socialisten Nr. 7 (sept. 1871), 7/10 1871; 12/8 og 16/8 1872; 4/1 1873; Social-Demokraten 9/4 1876 og 27/10 1877.

Som forholdene var, mente socialisterne, at husmændene burde organisere sig; men bestræbelser i den retning lykkedes kun dårligt, og efter nogle års forløb resignerede »Social-Demokraten« med følgende hjertesuk: »Landarbejderen er takket være århundreders undertrykkelse og fordømmelse mindre i stand til at indse den sande oprindelse til hans elendighed end stadarbejderen. Landarbejderen har så længe været en spillebold for store og små absolutister og præster, at han ikke vover at have sin egen mening, men går i en jævn døs i den gamle trædemølle år ud og år ind«⁴³). Ved således at sætte sagen på spidsen sikrede bladet sig, at ingen landbo beskæftigede sig med det foreløbig, og det kom til at vare adskillige år, før socialismen fik ret mange tilhængere uden for byerne.

I denne forbindelse kan det nævnes, at politikeren Lars Bjørnbak, der ellers en tid stillede sig venligt til socialisterne, var absolut afvisende over for sådanne udtalelser, som efter hans opfattelse var fremsat fra »doktrinær side«. Tværtimod bekendte han sig i spørgsmålet om gårdmænd og husmænd til venstresynspunktet og opfordrede landarbejderne til at slutte sig til bønderne foruden til købstadarbejderne, og han mente ikke, de jyske afdelinger af »Internationale« kunne stå til ansvar for »Socialisten«s skrivelser⁴⁴).

En vis interesse knytter sig også til det standpunkt, som blev indtaget af jernstøber P. F. Lunde, formanden for landarbejdersammenslutningen »Almindelig dansk Velfærdsforening«. Hans anskuelser gik ud på, at Højre ville se mere sagligt på landarbejdernes forhold end Venstregårdmændene, for hvem det var en naturlig opgave at holde husmændene nede. Da der 1874 var tale om at nedsætte en arbejderkommission, agiterede han stærkt for, at den skulle nedsættes af regeringen og ikke af den venstreprægede rigsdag. Det blev virkelig en regeringskommission, som blev nedsat, og for så vidt fik Lunde ret, som den betænkning, kommissionen siden afgav, virkelig var meget fremskridtsvenlig, som helhed forud for sin tid. Principmæssigt stod Lunde i øvrigt frit over for de politiske partier; men han undgik ikke fra Venstres side at blive beskyldt for at gå Højres ærinde, når han såede splittelse mellem husmændene og Venstre⁴⁵).

Venstre var netop bange for sådanne splittelsesforsøg og beskyldte navnlig de Nationalliberale for at sætte splid mellem gårdmænd og husmænd⁴⁶); i anledning af Lundes bestræbelser skrev den gamle Venstrefører Tscherning, at det var meget forkert at splitte bondestanden, så længe de andre stænder så ned på den. Efter hans opfattelse ændredes

⁴³) Social-Demokraten 12/8 1878.

⁴⁴) Aalborg Stiftstidende 30/12 og 31/12 1871; 2/1 1872.

⁴⁵) Dansk Folketidende 1874, 75—76; jfr. smst. 1872, 134—35 og 1876, 178.

⁴⁶) Således udtalt af I. A. Hansen, Dansk Folketidende 1874, 102—03; jfr. smst. 1875, 5—6.

sæder og sædvaner ikke så hurtigt som lovparagraffer, og derfor udfoldedes der i de andre samfundsklasser, der havde statstyrelsen i deres hænder, en stadig virksomhed, der benyttede enhver gunstig lejlighed, især rigets vanskeligheder og ulykke, til at svække bondestandens efter hans mening berettigede og lovlige indflydelse og genvinde herredømmet over den. »De, som for tiden søger at sætte splid mellem gårdmænd og husmænd«, føjer Tscherning til, »stilles måske dem selv uafvidende i denne stræben«⁴⁷⁾.

Noget stort resultat kom der dog ikke ud af splittelsesforsøgene. I alt fald ikke ved folketingsvalgene. Ganske vist tydede den lave stemmeprocent på, at en del af husmændene endnu ikke var vågnet til politisk interesse; men Venstres stemmetal var dog mange steder så store, at talrige husmænd må have stemt på partiet.

Kun enkelte steder forsøgte man at få valgt egne repræsentanter for husmænd og arbejdsfolk. Ved et vælgermøde i Rønnede kro 1869 stillede Hans Bentzen fra Vollerslev sig som den arbejdende klasses talsmand, idet han førte stærke klager over, at rigsdagen aldrig havde befattet sig med denne klasses anliggender. Ved samme valg blev der opstillet husmænd i Næstved, Fuglebjerg og Fakse, men kun i Næstved med resultat, idet husmand Hans Albretsen her opnåede valg. Han havde imidlertid udtalt, at han ikke ville ophidse husmænd mod gårdmænd; han fik derfor også gårdmændenes stemmer og blev genvalgt siden efter. Da han døde ved nytårstid 1876, skrev venstreorganet »Dansk Folketidende« dog, at han havde fået sit sæde i rigsdagen væsentlig ved småfolks stemmer; men samtidig karakteriserede bladet ham som en fordringsløs, velvillig og imødekommende mand⁴⁸⁾.

1872 opstilledes husmandsrepræsentanter i Slagelse, Svinnige og Fuglebjerg kredse, og folk fra den antisocialistiske arbejderorganisation »Dansk Arbejdersamfund« blev opstillet i Frederikssund og Frederiksborg. Som repræsentant for Arbejdersamfundet angreb typograf H. P. Löber Venstre som et »gårdmandsdemokrati«, der ikke brød sig om husmænd og indsiddere⁴⁹⁾. Ligesom tilfældet var for de socialistiske kandidater rundt om, førte opstillingerne til intet såvel ved dette valg som ved de følgende. Endnu skulle der gå lang tid, før skellet mellem arbejdere og arbejdsgivere på landet fik indflydelse på den politiske partistilling.

Suppleringsvalget i Næstved efter Hans Albretsens død i 1876 samlede megen opmærksomhed; men atter her stemte gårdmænd og husmænd sammen i største fordragelighed på venstremanden overretssagfører, pro-

⁴⁷⁾ Fra Holbæk Amt 1928, 49.

⁴⁸⁾ Dansk Folketidende 1869, 147 og 150; 1871, 104; 1872, 152; 1876, 4.

⁴⁹⁾ Dansk Folketidende 1872, 107, 116 og 152.

kurator Theodor Leth, og der faldt kun 75 stemmer på Geleff, som socialisterne forventningsfuldt havde opstillet.

De politiske forhold viser således, at klassesdelingen på landet endnu kun i ringe grad blev ledsaget af delte meninger i politiske spørgsmål. Medens andre befolkningslag var stolte over den politiske frihed og i stor udstrækning benyttede sig af den, holdt mange husmænd og inderster sig i ubemærkethed. De stod ved deres mangel på politisk orientering ligesom på et lavere stadi end de politisk vågne samfundslag, og selve dette var blandt de ting, der bidrog til at udvide klasseforskellen mellem gårdmænd og husmænd.

Store forandringer er foregået i de sociale klasseforhold siden 1870'erne. Landbruget havde dengang svært ved at skaffe arbejde til sin stærkt voksende befolkning; det var husmandsklassen, der modtog fødselsoverskuddet, og dens stilling blev derved dårlig. Eftertiden blev ad mange veje i stand til at bøde herpå.

Først og fremmest groede industrien frem til at kunne forsørge en meget væsentlig del af befolkningen, og den sugede en stor del af landbougdommen til byerne. Dernæst kom der gennem en længere periode gang i de oversøiske udvandring, hvorved mange tusinde reddede sig over til bedre livskår. Videre opnåede man virkelig et resultat gennem bestræbelserne for en bedre dyrkning af huslodderne. Langt flere husmænd blev derved i stand til at leve af deres egen jord, og en særlig hjælp bragte i denne forbindelse andelsbevægelsen, der muliggjorde det for husmændene at få deres produkter lige så godt betalt, som herremænd og gårdmænd fik deres. Der blev herefter en kendelig forskel på husmænds og landarbejderes vilkår. En vis forbedring bragte også den sociale lovgivning. Ingen behøvede længere at gå rundt og bede om lidt i Jesu navn; de blev befriet for tiggeriets ydmygelse, og hver familie blev sig selv nok. Husmændene blev aldeles ikke økonomisk afhængige af gårdmændene. I andelsbevægelsen mødtes de på det vilkår, at hver mands stemme vejede lige tungt.

Gårdmænd og husmænd blev i adskillige henseender hinandens lige. Den politiske jævnstilling blev indført ved loven om hemmelig afstemning 1901, ved kommunaloven 1908 og ved grundloven 1915. Det stod husmændene frit, om de ville følge gårdmændene i Venstrepartiet, eller de ville gå i opposition og slutte sig til radikalismen eller Socialdemokratiet. Efterhånden blev det sjældent at træffe dem som herremændenes følge i Højre. Gennem husmandsforeningerne blev der skabt en organisation, der krævede samme hensyntagen som landboforeningerne. Husmandsrejser og husmandsskoler gav småbrugenes indehavere faglig hori-

sont. Husmandsbørn kom ikke til at forsømme mere i skolen end gårdmandsbørn. Af mangel på gårde måtte mange gårdmandssønner nøjes med at blive husmænd, og i økonomisk henseende blev små og store landmænd ofte lige svage takket være den tiltagende prioritering.

Hermed være ikke sagt, at klasseforskellen mellem gårdmænd og husmænd ganske er forsvundet. Fordom og konvention spiller stadig en rolle; men klasseforskellen mellem de to hovedgrupper af landboere er formindsket betydeligt, og det er sikkert, at den ingensinde har været så stor som i årene omkring 1870.